

## VI. OSADNICTWO W POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ CZĘŚCI MIASTA NA TLE INNYCH DZIELNIC ŚREDNIOWIECZNEGO WROCŁAWIA I WYBRANYCH MIAST EUROPY ŚRODKOWEJ

Najstarsze ślady osadnictwa średniowiecznego na terenach objętych omawianymi przez nas badaniami wykopaliskowymi pochodzą z przełomu XII/XIII-1. połowy XIII stulecia. Są to pozostałości warstwy kulturowej, wytworzonej na stropie calca, z zagłęzionymi w niej obiektami typu ziemiankowego w rejonie ul. Biskupiej (Babij i in. 1999, s. 108-109; Bykowski i in. 2000, s. 37), pojedyncze zabytki odsłonięte w warstwie humusu w obrębie posesji przy Wierzbowej 2 (Babij i in. 2001, s. 84), oraz relikty warstwy kulturowej i obiektów nieruchomości (studnie, półziemianki, ziemianki, jamy gospodarcze), odnalezione w rejonie ul. Kacerska Górka (Wiśniewski 1993, s. 20-21; Bykowski i in. 2000, s. 249). W świetle źródeł archeologicznych osadnictwo to można określić jako rozproszone. Zabytki i obiekty z tego okresu występują w niewielkich skupieniach:

- w południowym odcinku wschodniej pierzei ul. Biskupiej,
- w centralnej części zachodniej pierzei ul. Biskupiej,
- w południowo-wschodnim odcinku ul. Kacerska Górka (ryc. 16).

Skupiska te są najprawdopodobniej krańcowymi partiami największej istniejącej w tym okresie osady lewobrzeżnego Wrocławia przedlokacyjnego, której centrum znajdowało się na północ od kościoła św. Wojciecha, w rejonie współczesnego placu Nowy Targ (ryc. 15). W miarę zwarta zabudowa centrum osady lewobrzeżnej składała się z domostw wzniesionych w konstrukcji zrębowej i towarzyszących im podwórek, na których odkryto plecionkowe budynki gospodarcze (Kaźmierczyk 1960-70, cz. 2, s. 14-19; Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 44-49)<sup>40</sup>. W wy-

<sup>40</sup> Szczegółowo problem osady nowotarskiej przedstawia publikacja pod red. C. Buśki „Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII-XIV w. Badania na placu Nowy Targ”, Wrocław, 2005.

różnionych wyżej skupieniach taka zabudowa nie występowała, co jak się wydaje dodatkowo potwierdza ich peryferyjne położenie i minimalne znaczenie dla osadnictwa z tego okresu<sup>41</sup>.

Pojedyncze zabytki ceramiczne odkryte w rejonie ul. Wierzbowej są interpretowane jako pozostałość osady wokół kościoła św. Marii Egipcjanki (obecnie św. Krzysztofa). Prace badawcze przeprowadzone w kościele i jego najbliższym otoczeniu doprowadziły do odkrycia osady z XII/początku XIII stulecia. Była ona starsza od rozpoznanych reliktyw kościoła i przestała istnieć z chwilą przeznaczenia tego obszaru pod cmentarz (Bresch, Buśko 1998, s. 417, Piekalski 2002, s. 51).

Wymienione w dokumencie z 1226 r. kurie księdza Piotra i Ottona lokalizowane są przez J. Rozpędowskiego w rejonie ul. Kacerska Górka. Ich pozostałością miałyby być odnalezione na tamtym terenie zespół studni (Rozpędowski 1995, s. 48-49). Większość z nich jest dobrze datowana dendrologicznie, co pozwoliło wyznaczyć czas ich powstania i użytkowania na 1. połowę XIII stulecia (Buśko, Piekalski 1993, s. 148; Krąpiec 1993, s. 364-381; Bykowski in. 2000, s. 139-198). W trakcie badań terenowych rozpoznano dwa wyraźne skupienia studni (ryc. 16):

- w obrębie północnej pierzei ul. Kacerska Górka (skupienie zachodnie),
- w rejonie nowożytnej parceli Kacerska Górka 27-29, w miejscu wykorzystywanym od 1. połowy XIV w. jako przedmurze zewnętrznego pasa umocnień miejskich (skupienie wschodnie).

<sup>41</sup> Według J. Piekalskiego stara osada, z centrum wokół placu targowego położonego u zbiegu pl. Biskupa Nankiera i ulicy Piaskowej, uległa w ciągu trzech pierwszych dziesięcioleci XIII w. poszerzeniu od południa i zachodu o pas ziemi o szerokości około 200 m. Enklawy odkryte przy ul. Kacerska Górka i Biskupia mieściłyby się w tym pasie (Piekalski 2002, s. 51-56).

Duża ilość studni (łącznie 9 obiektów), wykorzystywanych najprawdopodobniej w tym samym czasie, nasuwa pytanie o ich użytkowników. Zdaniem C. Buśki i J. Piekalskiego (1993, s. 148) studnie ze skupienia zachodniego są jedynymi zachowanymi relikami osadnictwa w tym rejonie. Brak obiektów towarzyszących, np. mieszkalnych, tłumaczy późniejszymi zniszczeniami, powstałymi na skutek przekopania fosy miejskiej – Czarnej Oławy. Studnie te zostały wykopane na północnym stoku ostańca erozyjnego (Chmal i in. 1993, s. 382-400), co niewątpliwie zapewniało łatwiejsze dotarcie do wód gruntowych. Ślady osadnictwa z tego samego okresu (co studnie) znaleziono w obrębie kulminacji ostańca, tj. w obrębie posesji ulokowanych po południowej stronie ul. Kacerska Górka. Dodać należy, że w czasie funkcjonowania studni nie istniały w pobliżu łatwo dostępne wody powierzchniowe. Takie źródło wody pojawiło się dopiero w momencie przekopania najstarszej fosy miejskiej. Kres istnienia obu skupisk studni należy wiązać z budową najstarszych umocnień miejskich, czyli połową XIII w.

Obszar położony na północ od obu skupień zajmowany był w 1. połowie XIII stulecia przez cmentarz przy kościele św. Wojciecha. Badania wykopaliskowe prowadzone w latach 90. XX w. pozwoliły na dość dobre rozpoznanie tej nekropolii, zarówno pod względem chronologicznym, jak i terytorialnym (Piszczalowski i in. 1993, s. 35-60; Konczewski i in. 2000, s. 7-97; Wachowski 2002, s. 113-122)<sup>42</sup>. Groby oddalone najbardziej na południe od kościoła św. Wojciecha znalazły się w obrębie późniejszej ulicy Kacerska Górka (Bykowski i in. 2000, s. 199-242). Obszar cmentarza został przecięty przez przekop fosy i towarzyszące jej mury miejskie. Na skutek tych działań cmentarz ograniczono do terenu między nowym murem miejskim a południową ścianą kościoła św. Wojciecha. W warstwach wyrównawczo-zasympiskowych, narosłych w trakcie kolejnych przebudów kompleksu kościelno-klasztornego, odnaleziono liczne pochówki późnośredniowieczne (Konczewski i in. 2000, s. 130).

Okolo połowy XIII w. na niemal całym badanym obszarze<sup>43</sup> procesy osadnicze uległy intensyfikacji.

<sup>42</sup> Kolejne pochówki odkryto w trakcie trwających obecnie badań przy ul. Krawieckiej i Wita Stwosza. Pojedyncze pochówki odnaleziono w obrębie skrzyżowania ulic Wita Stwosza i Biskupiej. Skrzyżowanie to jest zlokalizowane w okolo połowie drogi pomiędzy kościołem św. Wojciecha a kościołem św. Marii Magdaleny. Wobec powyższego trudno rozstrzygnąć, gdzie właściwie znajdowała się granica obu cmentarzy przykościelnych? Dodatkowo sprawę komplikuje fakt, że część grobów wydaje się mieć metrykę starszą od obu kościołów.

<sup>43</sup> Z wyjątkiem terenów stanowiących w tym czasie pas umocnień miejskich, na który składał się w najpełniejszej formie: główny mur obronny, podwójny mur kurtynowy ograniczający

Najstarszymi uchwytnymi archeologicznie śladami rozparcelowania i wykorzystania gruntów pod osadnictwo typu mieszczkańskiego wydają się zespoły obiektów odnalezione w trakcie badań wykopaliskowych przy ulicach Biskupiej, Kacerska Górka i, w niewielkim stopniu, Ofiar Oświęcimskich. Zaobserwowano wyraźną zmianę jakościową w charakterze obiektów z tamtego okresu. Oprócz występujących wcześniej ziemianek i półziemianek, pojawiły się zagłębione w podłoże budynki, wzniesione najczęściej w technice szkieletu drewnianego, rozproszone w obrębie posesji studnie czerpalne i pierwsze kloaki, w postaci szalowanych drewnem jam. Wtedy też interesujący nas obszar uległ poważnym zmianom w wyniku przecięcia go przez system fortyfikacji miejskich. Północna część została włączona w obręb obwarowań miejskich, natomiast południowa pozostała poza ich zasięgiem (ryc. 1).

Datowanie dwóch najstarszych lokacji Wrocławia i towarzyszącej im parcelacji oraz jej zasięgu terytorialny są przedmiotem dyskusji. Jeżeli chodzi o daty, badacze są w miarę zgodni co do tego, że pierwsza lokacja nastąpiła w latach 1214-1232 i wiązać ją należy z osobą Henryka Brodatego. Sporna natomiast pozostaje kwestia miejsca tej lokacji. Wskazywane są różne tereny: obszar w rejonie placu Nowy Targ, teren wokół Rynku czy też wokół nieistniejącej obecnie ulicy Złote Koło (zachodni odcinek obecnej ulicy Kazimierza Wielkiego). Lokacja ta powiodła się częściowo, przy czym jako główne źródło porażki wskazywany jest najazd tatarski z roku 1241 (Buśko 2005, s. 177-194).

Powtórna lokacja przeprowadzona została przez Bolesława Rogatkę w 1242 r. Bezpośrednim śladem tej lokacji jest regularny (szachownicowy) układ miasta w rejonach przyrynkowych, a także otoczenie miasta fosą i murami obronnymi (Chorowska 1994, s. 20-21). Tezę o wczesnej parcelacji wokół Rynku zdają się potwierdzać badania archeologiczne, przeprowadzone w ostatnich latach (Mruczek 2000, s. 259-276). Najnowsze wyniki badań z placu Nowy Targ wskazują jednak na obecność regularnej siatki ulic w rejonie tego placu jeszcze przed najazdem tatarskim w 1241 r. Ślady te miałyby być pozostałością pierwszej lokacji (Niegoda 2005, s. 18-84). Nie wchodząc tutaj w szczegóły rozważań o miejscu pierwszej lokacji, trzeba zaznaczyć, że interesujący nas obszar był peryferyjny zarówno w stosunku do Nowego Targu, jak i do Rynku. Zasadnicze znaczenie dla przyszłych losów omawianego przez nas terenu miała budowa najstarszego systemu obronnego,

terasy przedmurza, sucha fosa pomiędzy murami kurtynowymi i fosa zalana wodą (Lasota, Wiśniewski 1998, s. 9-30).

zakończona w momencie zalania fosy wodami rzeki Oławy w roku 1291 (Leonhardt 1901, s. 34-47).

Pozostałości zagospodarowania działek mieszczkańskich z początkowego okresu funkcjonowania miasta komunalnego są najbardziej czytelne w materiale archeologicznym pochodzącym z parcel położonych po obu stronach ulicy Biskupiej. Prace badawcze, przeprowadzone po jej wschodniej stronie ujawniły zabytki z 2. połowy XIII w. Włączenie tego terenu w obręb najstarszej akcji parcelacyjnej jest wskazywane przez historyków architektury i archeologów. Jak już sygnalizowano kontrowersje budzi jedynie pytanie, czy parcelacja ta miała miejsce wokół placu Nowy Targ, czy też wokół Rynku. W obu przypadkach jej zasięg obejmowałby rejon ul. Biskupiej<sup>44</sup>, teren peryferyjny w stosunku do centrum osadniczego, wyznaczonego przez jeden bądź drugi ze wspomnianych placów targowych. Na zespół zabytków odnalezionych na zapleczach posesji Biskupia 15-16 składały się obiekty magazynowe w formie piwniczek – ziemianek, doły – magazyny gliny i fragment dużego budynku, lekko zagłębionego w podłoże. Niewielka powierzchnia wykopu i jednocześnie duża koncentracja obiektów archeologicznych wskazuje na znacznie intensywniejsze wykorzystanie tego obszaru w porównaniu z okresem poprzednim. Obiekty archeologiczne i pojedyncze zabytki, datowane na 2. połowę XIII w., pojawiły się na całym obszarze objętym badaniami po wschodniej stronie ul. Biskupiej. Na terenie parceli Biskupia 2 znaleziono piwnicę budynku frontowego, starszego od kamienicy murowanej i relikty dwóch budynków gospodarczych na zapleczu posesji. Resztki piwnicy pod budynkiem starszym od kamienicy frontowej i towarzyszący mu budynek gospodarczy na zapleczu odnaleziono również na posesji Biskupia 4. Obecność podpiwniczonych budynków, interpretowanych jako przyfrontowe, i towarzyszących im obiektów gospodarczych, pozwala na wysnucie wniosku o trwałym zagospodarowaniu tego obszaru i prawdopodobnym podziale na parcele. Dwa budynki w partii frontowej działek wskazują na możliwość istnienia już w tym czasie ulicy Biskupiej. Zachowane relikty partii piwnicznych budynków nie mówią nic o ich konstrukcji. Ta rozproszona zabudowa drewniana funkcjonowała przez około 100 lat i została z czasem zastąpiona przez zwartą zabudowę murowaną.

Dane archeologiczne pokrywają się częściowo z badaniami historyków architektury, którzy widzą

tutaj regularną siatkę parcel w XIII stuleciu. (Babji i in. 1999, cz. 2, s. 55-56). Tezę o wczesnym podziale na parcele mieszczkańskie w południowej partii ul. Biskupiej (do ulicy Kaznodziejskiej) przedstawił po raz pierwszy Janusz Pudełko (1964, s. 3-26, ryc. 4). Działki te stanowiłyby wschodni kraniec terenu objętego parcelacją. Również J. Rozpędowski (1995, s. 41-51) włącza ten teren w obszar pierwszej lokacji. Odmiennego zdania był T. Kozaczewski (1973), który wschodnią granicę najstarszej parcelacji wyznaczył na linii ul. Szewskiej.

Istnienie regularnej siatki ulic wokół Nowego Targu już w latach 40. XIII stulecia zdają się potwierdzać wyniki badań dendrologicznych, co interpretowane jest jako ślad parcelacji terenów wokół Nowego Targu (Niegoda 2005, s. 51-55, tam starsza literatura). Hipoteza o rozmierzeniu regularnej siatki parcel w obrębie ul. Biskupiej przed połową XIII w. nie znalazła potwierdzenia w materiale archeologicznym. Nawet jeśli doszło do rozmierzenia parcel, to nie pociągnęło to za sobą zagospodarowania tego obszaru, bądź też stopień jego wykorzystania był minimalny. Widoczna w źródłach archeologicznych intensyfikacja zagospodarowania terenu po obu stronach ulicy Biskupiej, interpretowana jako wynik parcelacji, nastąpiła dopiero w 2. połowie XIII stulecia.

Wczesne ślady osadnictwa typowo mieszczkańskiego zarejestrowano również w rejonie ul. Kacerska Górka. Pozostałości trwałej zabudowy z 2. połowy XIII w. odnaleziono w obrębie posesji Kacerska Górka 5. Odkopana tam drewniana półziemianka została na przełomie XIII/XIV w. przebudowana na częściowo podpiwniczony budynek mieszkalny o zrębowej konstrukcji ścian. Budynkowi towarzyszyła studnia czerpalna (Lewicka-Cempa, Kudła 1993). Budynek mieszkalny wzniesiony w konstrukcji szkieletowej odnaleziono w obrębie posesji Kacerska Górka 15. Czas powstania tego budynku również wyznaczono na przełom XIII/XIV w. (Łaciuk, Wolfram 1993). Duży i dobrze zachowany w partii piwnicznej budynek szkieletowy znajdował się w głębi posesji Kacerska Górka 17-19/Nowa 40. Obiekt ten, jak uważamy w oparciu o ceramikę znaną w jego wkopie budowlanym, powstał w 2. połowie XIII w., a na początku XIV stulecia uległ zniszczeniu w trakcie pożaru. Identyfikacja datowana była studnia czerpalna, znajdująca się w odległości około 3 m na zachód od niego (ob. 10, Nowa 40, sekt. 3). Na wschód od tego budynku, już w obrębie ulicy Nowej, w trakcie badań wykopaliskowych odsłonięto kolejny budynek o szachulcowym wypełnieniu ścian (ul. Nowa, w partii przylegającej do posesji Nowa 40, ob. 1). Odkryte relikty wskazują na jego spore rozmiary (co najmniej 2,4 x 3,4 m). Podobnie jak budynek sąsiedni uległ on destrukcji na skutek pożaru. Na południe

<sup>44</sup> Aktualny stan badań i poglądy badaczy na rozwój przestrzeni Wrocławia przedstawiła M. Młynarska-Kaletynowa (2001, s. 5-7). Możliwości interpretacyjne źródeł archeologicznych, a także własny pogląd na sprawę lokacji Wrocławia przedstawił obszernie również J. Piekalski (2002, s. 49-64). Odmienny pogląd wyraził ostatnio C. Buško (2005, s. 177-194).

od tego obiektu, również w obrębie ulicy Nowej, znaleziono kilka jam i pozostałości ziemianek, bądź też półziemianek. Całość tego kompleksu powstała i była użytkowana w 2. połowie XIII i zanikła na przełomie XIII/XIV w. (Bykowski i in. 2000, s. 49-138).

W związku z istnieniem w 2. połowie XIII stulecia w rejonie ul. Kacerska Górka co najmniej czterech budynków mieszkalnych i towarzyszących im zespołów gospodarczych (studnie, ziemianki, jamy zasobowe), możemy z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć, że już wtedy funkcjonował tam podział gruntu na poszczególne parcele. Jednak na podstawie danych uzyskanych w materiale wykopaliskowym nie jesteśmy w stanie odtworzyć linii tamtych podziałów. Chociaż teren ten położony był bezpośrednio na przedpolu najstarszego systemu obronnego miasta lokacyjnego, to jednak fakt ten jak się wydaje nie miał wpływu na pogorszenie obronności (ryc. 18). Być może dlatego, że tamtejsza zabudowa była oddalona od fosy (około 15-20 m), a także ze względu na rozpoczęcie budowy zewnętrznego pasa umocnień. Ulica Kacerska Górka wyznaczona została wzdłuż południowej krawędzi starej fosy miejskiej, biegnącej łukiem ku północy. Obszar do rozparcelowania, zlokalizowany pomiędzy zewnętrzną ulicą Oławską a ulicą Kacerska Górka, miał kształt nieregularny, w rzucie zbliżony do wydłużonego trapezu. Plany archiwalne tego terenu wskazują, że regularną siatkę prostokątnych parcel rozmierzono wzdłuż zewnętrznej części ulicy Oławskiej<sup>45</sup>. Pozostały teren, od strony ul. Kacerska Górka, tylko w swojej partii zachodniej mógł przyjąć postać działek prostokątnych. Wraz z odchyleniem się ulicy Kacerska Górka w kierunku północnym w stosunku do ul. Oławskiej działki nabierały kształtu nieregularnych trapezów. Z badań historyków wiemy, że obszar ten został być może już w 2. połowie XIII w. przekazany pod osadnictwo cechowi tkaczy walońskich, wiązanych z kościołem św. Maurycego na Przedmieściu Oławskim. M. Goliński (1997, s. 189-193) sugeruje możliwość przenoszenia się części ludności z osady wokół kościoła św. Maurycego na zachód, bliżej murów miejskich, już po roku 1261, kiedy to ludność ta została objęta jurysdykcją miejską. Być może pozostałościami tego właśnie osadnictwa są najstarsze budynki odkryte przy ulicy Kacerska Górka.

Proces osadnictwa przyspieszyła z całą pewnością budowa zewnętrznego pasa umocnień miejskich,

rozpoczęta pod koniec XIII w. Około roku 1315 rejon ulicy Kacerska Górka był już otoczony zewnętrzną fosą, a około połowy XIV stulecia zakończono budowę murów miejskich (Goliński 1997, s. 193). Na podstawie spisów podatkowych wiemy, że w 1403 r. w rejonie Ketzerberg zamieszkiwali głównie wspomniani wyżej członkowie cechu tkaczy galijskich (walońskich). Tam też znajdował się ich dom cechowy (Goliński 1997, s. 476-506).

Wytyczenie nowego obwodu obronnego musiało przynieść zmiany w zagospodarowaniu obszaru ulicy Kacerska Górka. We wschodniej partii ulicy, na części terenu dawniej wykorzystywanego pod osadnictwo, stanął mur obronny i towarzysząca mu ulica przymurna (ul. Nowa), a po stronie zewnętrznej muru wykopano fosę. Bezpośrednim świadectwem zmian są obiekty osadnicze odnalezione w obrębie ul. Nowej, mające starszą od niej metrykę. Kacerska Górka w swojej partii wschodniej stała się również ulicą przymurną. Z jednej strony ograniczona starą fosą miejską, z drugiej zaś murem obronnym, kończyła się w rejonie kanału doprowadzającego do fosy wodę z rzeki Oławy. W miejscu tym w latach 90. XIII w. wzniesiono młyn, w źródłach historycznych znany pod nazwą Kettermühle. W roku 1596 przebudowano go na ujęcie wody pitnej dla wrocławskich wodociągów<sup>46</sup>. Jak słusznie zauważył M. Goliński (1997, s. 208) w rejonie Kettermühle musiało znajdować się starsze ujęcie wodociągów, mieszczące się z tyłu młyna. Wobec odkrycia w rejonie Ketzerberg, w obrębie ulicy Zaułek Niski i przy ul. Biskupiej, fragmentów średniowiecznych wodociągów fakt ten wydaje się bezsporny. Układ rur i XV-wieczny opis przebiegu wodociągu wyklucza możliwość zasilania z innego ujęcia (Goliński 1997, s. 208-209).

W obrębie północnej partii ulicy Ketzerberg stwierdzono istnienie licznych śladów osadnictwa z 2. połowy XIII i przełomu XIII/XIV w. Były to piwnice budynków naziemnych, obiekty typu ziemiankowego, obiekty określone jako jamy gospodarcze i takie, których funkcji nie udało się rozpoznać. Ślady osadnictwa zanikły na początku XIV stulecia, co było zapewne związane z budową zewnętrznego pasa obwarowań miejskich (Bykowski i in. 2000, s. 199-242). To pozwala nam na wysunięcie tezy, że w północnym przebiegu ulica Kacerska Górka uzyskała swój kształt, znany nam z planów archiwalnych, dopiero w 1. połowie XIV w.

<sup>45</sup> Wniosek taki można wysunąć przyglądając się wszystkim planom Wrocławia, od najstarszego planu Weinerja z 1562 r., po plany katastralne z 1. połowy XX w. Do celów porównawczych autor wykorzystał plany zamieszczone w *Atlasie Historycznym Miast Polskich*, t. IV Śląsk, z. 1 Wrocław, (red.) M. Młynarska-Kaletynowa.

<sup>46</sup> Budynek ten, przepust doprowadzający wodę z rzeki Oławy i fragmenty wodociągów zostały odsłonięte w trakcie badań wykopaliskowych, prowadzonych przy współudziale autora w obrębie dzisiejszej ulicy J. Słowackiego (Konczewski 2001, s. 385-394).

Budynki mieszkalne wznoszone w konstrukcji szkieletu drewnianego pojawiały się we Wrocławiu już w 1. połowie XIII w. Zespół takich obiektów odsłonięto przy ul. Igielnej. Szkieletowe domy drewniane stanowią w 2. połowie XIII stulecia zapewne główny rodzaj budynku frontowego we Wrocławiu (Piekalski 1995, s. 122-123; 2004), choć nie zawsze były one stawiane dokładnie przy ulicy i nie zajmowały z reguły całej szerokości parceli (Chorowska 1994, s. 81).

W materiale archeologicznym konstrukcja szkieletowa jest rozpoznawana najczęściej na podstawie istnienia dolnej ramy, na której wznoszono pionową konstrukcję ścian. W belce ramy dolnej występuje często paza, w której mocowano szalowanie ścian w postaci dranic. Ściany były szalowane drewnem i oblepiane gliną. Dodatkowym elementem, pozwalającym na potwierdzenie tezy o konstrukcji szkieletowej budynku, jest częsta obecność w jego zasypisku gruzu szachulcowego ze ścian, z odcisniętymi negatywami desek szalunku. Obserwowane we Wrocławiu domy o konstrukcji szkieletowej stanowią już w pełni zaawansowaną technologicznie formę tego rodzaju budownictwa. Powstała ona w zachodniej strefie Europy Środkowej jako rozwinięcie domów słupowych (Piekalski 1995, s. 122).

Poza Wrocławiem lokacyjnym badania na wrocławskim Ostrowie Tumskim doprowadziły do odkrycia dużego budynku, najprawdopodobniej szkieletowego. Wzniesiono go przy południowej pierzei ul. Kanonia. W belkach przyciesiowych tego budynku znajdowały się pazy umożliwiające zamontowanie desek szalunkowych ścian. W obrębie budynku stwierdzono istnienie glinianego klepiska i otwartego paleniska. Słabo zachowane elementy konstrukcyjne uniemożliwiają pewną identyfikację konstrukcji budynku<sup>47</sup>. Chronologia tego obiektu, określona na podstawie materiału ceramicznego na przełomie XII/XIII stulecia, jest bardzo wczesna w porównaniu z innymi budynkami wrocławskimi o podobnej konstrukcji (Bykowski i in. 2003, s. 13,14).

Badania archeologiczne przy ul. Grodzkiej w Głogowie wykazały, że technika budowy domów szkieletowych bardzo szybko została przyjęta przez miejscową ludność słowiańską. W XIII w. będąca pod jurysdykcją książęcą ulica Grodzka nie była za-

mieszkana przez kolonistów z Zachodu, a mimo to pierwsze wzniesione tam budynki mieszkalne były domami szkieletowymi (Czapla, Pogorzelski 1993, s. 231-240; Wiśniewski 1992, s. 183-216). Zespół budynków szkieletowych we frontowych partiach parcel odkryto przy ul. Kościuszki w Środzie Śląskiej. Odsłonięte relikty trzech domów wskazują, że były one podpiwniczone. Zejścia do piwnic umieszczono od strony zaplecza posesji. Towarzyszyły im obiekty o charakterze gospodarczo-produkcyjnym (szopy, paleniska, piece). Całość tego zespołu tworzy najstarszą fazę zagospodarowania terenu i pochodzi z 2. połowy XIII w. (Berduła, Czajka 1992, s. 113-122).

Liczny i dobrze rozpoznany zespół budynków szkieletowych odnaleziono w trakcie badań miasta lokacyjnego w Kołobrzegu. W konstrukcji tej wznoszono tam zarówno budynki frontowe, jak i zatylnie. Najstarsze powstały w 2. połowie XIII stulecia. Lekko zagłębiony w podłoże budynek odkryto we frontowej partii działki Ratuszowa 13. Wzniesiono go około 1320 r. Również na 2. połowę XIII w. datowany jest szkieletowy budynek frontowy, odsłonięty na parceli Ratuszowa 9 (Polak, Rębkowski 1998, s. 209-213). Doskonale zachowany w partii piwnicznej budynek odnaleziono na posesji przy ul. G. Narutowicza 36. Zbudowano go na planie kwadratu o boku równym 5,4 m (Polak 1999, s. 152-153). Od lat 40. XIV w. przyfrontowe budynki szkieletowe wzniesione przy ulicach w centrum miasta lokacyjnego zastępowane były przez murowane. Badania wykopaliskowe prowadzone przy ul. E. Gierczak doprowadziły do odkrycia zespołu budynków szkieletowych, wzniesionych we frontowych partiach działek po włączeniu tego terenu w obręb miasta średniowiecznego. Zabudowa szkieletowa dominowała tam praktycznie do XIX w. Ulica E. Gierczak (dawna Rybaczka) położona jest w zewnętrznej części miasta. W średniowieczu na jej zapleczu znajdowało się rozlewisko Parsęty, co umożliwiało bezpośredni dostęp do rzeki z zatylnych partii parcel ulokowanych po wschodniej stronie ulicy. Parcele powiększono poprzez zasypywanie rozlewiska i umacnianie nowego nadbrzeża zespołami pali (Polak, Rębkowski 1998, s. 169-180). Z podobną sytuacją mamy do czynienia na obszarach położonych po obu stronach wewnętrznej fosy (Czarnej Oławy) we Wrocławiu. W obu przypadkach powiększenie obszaru działek następowało w wyniku zawężania cieków wodnych.

We Wrocławiu, w odróżnieniu do partii przyrynkowych, nie stwierdzono na interesującym nas obszarze istnienia w XIII w. mieszczącej zabudowę murowanej. Nie znaczy to wcale, że budynków murowanych tam nie było. Największą i najbardziej widoczną budowlą w rejonie był kościół św. Wojciecha. Należący pierwotnie do zakonu Augustianów,

<sup>47</sup> Będąc jednym z odkrywców tego budynku i autorem opisu w sprawozdaniu konserwatorskim, przychyliam się do przyjęcia tezy o zastosowaniu w nim konstrukcji szkieletowej, głównie za sprawą obecności paz od strony zewnętrznej belek podwalinowych, pozwalających na zamontowanie szalunku ścian. Dokładniejsze rozpoznanie konstrukcji, np. ustalenie obecności czopów w narożniku pozwalających na zamontowanie elementów pionowych, było niemożliwe ze względu na zwięzłość resztek konstrukcji.

a w 1226 r. przejęty przez Dominikanów, stanowił najstarszą świątynię parafialną na obszarze lewo-brzeżnego Wrocławia (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 67). Na terenie klasztornym już pod koniec XIII stulecia wznoszono murowane budynki gospodarcze. Świadczy o tym odkrycie budowli założonej na planie prostokąta o wymiarach 8,8 x 25 m. Wzniesiono ją frontem do obecnego placu Dominikańskiego, ówczasie cmentarza, a tylną ścianę oparto o istniejący od kilkudziesięciu lat mur obronny (Piszczalowski i in. 1993, s. 55)<sup>48</sup>. Najbardziej okazałą budowlą murowaną był niewątpliwie wzmiankowany wyżej najstarszy mur obronny. W swoim zasadniczym przebiegu miał on około 8-9 m wysokości, a jego szerokość wynosiła od około 2,1 do 2,2 m. Wzniesiono go w technice *opus emplectum*, z licem wykonanym w wątku dwuwozówkowym i wnętrzem wypełnionym gruzem. Na linii głównego muru, co 24-33 m rozmieszczone były baszty. Miejscami główny mur rozbudowany był o dodatkowe mury kurtynowe, ograniczające tarasy przedmurza. W rejonie poddanym analizie znajdowała się jedna z bram miejskich – tzw. Oławska. Budowę głównego muru obronnego na interesującym nas odcinku prowadzono zapewne już od lat 40. XIII w. W przywileju lokacyjnym Henryka III i Władysława z 1261 r. mur obronny jest wymieniany jako granica miasta. Przyjmuje się, że w tym czasie był on ukończony w swojej zasadniczej formie. Nieukończony był tylko odcinek nadodrzański. Materialnym śladem wykorzystania podatku na „mury wewnątrz fosy”, którym książę Henryk Probus obciążył w 1274 r. mieszczan wrocławskich, są najprawdopodobniej wspomniane mury kurtynowe, zlokalizowane na przedpolu muru głównego (Lasota, Wiśniewski 1998, s. 9-32).

Na ślady wczesnego osadnictwa mieszczańskiego natrafiono w trakcie badań posesji przy ul. Ofiar Oświęcimskich 31, 33 i 35. Odkryte tam kłoki użytkowane były w 2. połowie XIII w. Na posesji 35 odnaleziono relikw studni datowany na przełom XIII/XIV stulecia. Wiemy, że murowana zabudowa mieszczańska przy ul. Ofiar Oświęcimskich pojawiła się już pod koniec XIII w. na odcinku pomiędzy pl. Solnym a ul. Świdnicką. Odcinek ten znajduje się na obszarze objętym akcją parcelacyjną wokół Rynku. Przyjmuje się również, że odcinek między ulicami

Świdnicką i Szewską został podzielony na parcele w trakcie najstarszej lokacji (Chorowska 1994, s. 27). Południowa strona ulicy Ofiar Oświęcimskich, na odcinku pomiędzy ul. Szewską i Łaciarską, stanowiła w 2. połowie XIII stulecia zaplecze najstarszego muru obronnego, i jak sądzono nie była terenem wczesnego osadnictwa miejskiego. Odkrycie kłoków i studni datowanych na 2. połowę XIII w. przeczy jednak takim przypuszczeniom. Być może już w tym okresie istniał tam podział na poszczególne parcele mieszczańskie, zwłaszcza dla działek położonych bliżej ul. Szewskiej (31 i 33), na których odkryto wspomniane kłoki<sup>49</sup>. Na opisywanym odcinku ulicy mur obronny biegł ukośnie i dochodził do niej w rejonie skrzyżowania z ul. Łaciarską (ryc. 7). Najprawdopodobniej frontowa część młodszych parcel 35-37 stanowiła w tym czasie niezagospodarowany skwer u zbiegu ulic Ofiar Oświęcimskich, Łaciarskiej i muru obronnego. Zabudowa murowana w partiach frontowych pojawiła się tam w 2. połowie XIV w. Kamienice nr 33, 35 były płytkimi domami skierowanymi kalenicą do ulicy, wypełniającymi całą szerokość parcel. Na posesji 39 znajdowały się najprawdopodobniej dwa budynki, również kalenicowe. Budynek wschodni zawierał mury XIII-wiecznej baszty. Budynek zachodni zbudowano z wykorzystaniem odcinka najstarszego muru obronnego, który w partii piwnic rozdzielał trakt przedni i tylny. Najmłodsza była szczytowa kamienica nr 37, wzniesiona pomiędzy istniejącymi już budynkami (Brzezowski i in. 1998, s. 157-163).

Odkrycie grupy obiektów archeologicznych, datowanych na 2. połowę XIII i 1. połowę XIV w., pozwala domyślać się istnienia drewnianych budynków mieszkalnych, poprzedzających pojawienie się murowanej zabudowy frontowej. Ze względu na szczupłość materiału badawczego kwestia ta pozostaje jednak w sferze domysłów. Możliwość zabudowy niepełnowartościowych działek w omawianym okresie dopuszcza M. Goliński (1998, s. 210). Wielkości działek i nazwiska zajmujących je posesjonatów znane są nam ze spisu tzw. „czynszu murowego” z lat 50. XIV stulecia. Posesja nr 31 miała przy murze szerokość 20 łokci, a jej właścicielką była wdowa Pastericz. Sąsiednia posesja 33, o szerokości 32 łokci, zamieszkała była przez Mikołaja Wintera. W świetle tego dokumentu wiemy, że około połowy XIV w. mieszkali tam przedstawiciele średniozamożnego mieszczaństwa. (Goliński 1997, s. 93). Głębokość

<sup>48</sup> Podstawą datowania budynku na XIII w. jest dwuwozówkowy wątek cegieł w licach. Zdaniem M. Chorowskiej zmiana w budownictwie świeckim z wątku dwuwozówkowego na jednowozówkowy zaszła około 1300 roku. Jednak badaczka ta w rozmowie z autorem dopuściła trwanie wątku wendyjskiego w głąb wieku XIV. Oparcie się opisywanej budowli o mur obronny zapewne mogło nastąpić dopiero po ustaniu jego funkcji militarnej, zapewne w początkach XIV w. Tak więc może należałoby nieco odmłodzić chronologię tego budynku?

<sup>49</sup> Za wczesnym wykorzystaniem tego terenu pod osadnictwo mieszczańskie wypowiadają się autorzy badań archeologiczno-architektonicznych (Limisiewicz, Wiśniewski 1998; Brzezowski i in. 1998). W świetle przedstawionych źródeł fakt ten wydaje się bezsporny.

posesji wyznaczał z jednej strony front ulicy, a z drugiej mur obronny. Dopiero w czasie budowy murowanych kamienic frontowych w 2. połowie XIV w. działki powiększono o tereny dawnego tarasu międzymurza. Dodatkowo, na wschód od działek 31, 33 i być może 35, zaistniała możliwość wytyczenia kolejnych parcel o numerach 37 i 39 (Brzezowski i in. 1998, s. 157-189).

Od 1. połowy XIV w. pomiędzy starszym murem obronnym i korytem fosy wewnętrznej na odcinku ulicy Zaułek Niski możemy śledzić proces przekształcania terenu na parcele mieszczkańskie i ich zagospodarowywanie. Teren prac wykopaliskowych objął tę ulicę na długości około 80 m, pomiędzy ul. św. Katarzyny, a młynem Ketzerzmühle (ryc. 7). Pierwotnie był to pas ziemi o szerokości około 25 m, z czego około połowę zajmowała nowo wytyczona ulica. Przed rozpoczęciem parcelacji szerokość ta uległa powiększeniu w wyniku zawężenia koryta fosy o około 4-5 m. Zakres przeprowadzonych prac i jednorodność nowo zbudowanego nadbrzeża pozwalają nam dopatrywać się tam kolejnej inwestycji miejskiej. Jednak to nie pozyskanie nowych terenów pod osadnictwo mieszczkańskie było w tym przypadku decydujące. Pogląd taki wyraził K. Maleczyński (1958, s. 82), a za nim przyjęli go R. Piwko i J. Romanow (1993, s. 76).

Jak wcześniej sygnalizowano, osadnictwo na terenach przy fosie wewnętrznej było wręcz zwalczane przez radę miejską. Decydującym czynnikiem była chęć przekształcenia dawnej fosy w kanał wewnętrzny, pełniący funkcję komunikacyjną. Pogłębienie i zawężenie koryta przyspieszało zapewne również przepływ wody, co miało znaczenie dla młynów, usytuowanych nad tak powstałym kanałem. Prace związane z zawężeniem koryta wykonywano sukcesywnie po obu brzegach Czarnej Oławy do końca średniowiecza, kiedy jej koryto zostało ostatecznie ograniczone nadbrzeżem murowanym. Proces ten jest szczególnie dobrze rozpoznany dla istotnego w naszych rozważaniach nadbrzeża północnego. Szczegółowej analizy zawężania koryta fosy i towarzyszących mu procesów dokonali R. Piwko i J. Romanow (1993, s. 71-81). Autorzy wydzielili pięć faz użytkowych. Pierwsze trzy wiążą się z okresem, kiedy fosa pełniła jeszcze funkcję obronną.

Najprawdopodobniej od fazy IV, datowanej na lata 1318-1348, w obrębie nadbrzeża północnego zaczęły pojawiać się pierwsze obiekty świadczące o gospodarczym wykorzystaniu tego terenu. Powstały pierwsze studnie, opisany wyżej kanał ściekowy i najprawdopodobniej wtedy była tam prowadzona działalność związana z obróbką żelaza. Początkowo teren ten nie był podzielony na posesje, jednak po upływie kilku czy kilkunastu lat pojawiły się tam

pierwsze ślady parcelacji. Są nimi zespół kloak, odkrytych tuż przy korycie fosy, i bruk w obrębie posesji nr 43, będący reliktem najstarszego budynku frontowego z tej posesji. Obiekty te interpretowane są przez odkrywców jako pierwsze pozostałości osadnictwa mieszczkańskiego (Piwko, Romanow 1993, s. 75). W pełni zgadzam się z taką interpretacją. Jak wspomniano, kloaki pojawiały się już w początkowych fazach użytkowania parcel.

Linie podziału na poszczególne parcele widoczne są tam mniej więcej od połowy XIV w. Wyznaczają je relikty domów przyfrontowych. Miały one postać niewielkich budynków, usytuowanych szczytami do ulicy, które wznoszono na fundamentach punktowych w konstrukcji szkieletowej z szachulcowym wypełnieniem ścian. Prawie wszystkie zajmowały całą szerokość parcel. Czasami pomiędzy poszczególnymi budynkami istniały międzuchy pozwalające na bezpośrednią komunikację z zapleczem posesji. Budynki te już w swoich najstarszych fazach zajmowały zwykle około połowy powierzchni parceli. Granicę tylną działek stanowiło nadbrzeże fosy. Na zapleczach posesji, oprócz wspomnianych kloak, odnaleziono nieliczne ślady ich zagospodarowania. Były to głównie chłodnie służące do przechowywania łatwo psującej się żywności. Wspomniane wcześniej studnie już w tym czasie nie funkcjonowały.

Najprawdopodobniej w 2. połowie XIV w. istniał w obrębie ul. Zaułek Niski wodociąg miejski, a budowa na trasie jego przebiegu co najmniej trzech studzienek – rzapiów, umożliwiała mieszkańcom korzystanie z jego zasobów<sup>50</sup>. W wieku XV wznoszono budynki mieszkalne również po północnej stronie ul. Zaułek Niski. Przykładem jest kamienica o nowożytnym numerze 8/10. Pierwotnie był to dom oparty o kurtynę muru obronnego i dwie towarzyszące mu baszty. Tak posadowiona kamienica zajęła cały obszar posesji. W XVI w. wypełnione zostały ostatnie luki w zabudowie przyfrontowej pierzei południowej ul. Zaułek Niski. Niektóre ze stojących już budynków przebudowano i rozbudowano

<sup>50</sup> Datowanie powstania wodociągów w obrębie ul. Zaułek Niski po 1420 r. wydaje się zbyt ostrożne. Oparto je głównie na XV-wiecznej ceramice naczyniowej z wkopów naprawczych i datach dendrologicznych, uzyskanych z rzapiów, usytuowanych na linii przebiegu wodociągu (Dwojak 1993, s. 292). Obecność młodszej ceramiki tłumaczy fakt wielokrotnego naprawiania i przekładania rur. Również potwierdzona przez autora badań naprawa wszystkich trzech rzapiów (po 1420 r.) pozwala nam na twierdzenie, że nie stanowią one pierwotnej struktury wodociągu i jako takie nie mogą wyznaczać momentu jego powstania. Fakt istnienia w 2. połowie XIV w. wodociągu w obrębie sąsiedniej ul. Kacerska Górka oraz na parcelach przy ul. Biskupiej i Ofiar Oświęcimskich wskazuje na duże prawdopodobieństwo istnienia w tym samym czasie także wodociągu w ul. Zaułek Niski.

o kolejny trakt (Piszczalowski i in. 1993, s. 35-60; Lissak i in. 1993, s. 61-69; Piwko, Romanow 1993, s. 71-82).

Rozwój zagospodarowania posesji w połowie XIV w. w najbardziej spektakularny sposób widoczny jest po wschodniej stronie ulicy Biskupiej. Istniejąca tam wcześniej stosunkowo luźna zabudowa przyfrontowa w krótkim czasie została zastąpiona przez zespół kamienic mieszczańskich. Cechowała je dość znaczna jednorodność. Wznoszone były w oparciu o wspólne ściany boczne. Prawie wszystkie miały od razu dwa trakty i umieszczone centralnie aneks komunikacyjny, pozwalający na swobodny dostęp do piwnic. Wypełniały całą szerokość działek. W przypadku dwóch z nich stwierdzono obecność przestronnych przejazdów. Wspólna budowa murów sąsiedzkich (bądź też raczej wspólne ponoszenie kosztów tej budowy) była przewidziana w najstarszym zbiorze wrocławskich przepisów budowlanych z 1377 r.

Do momentu odkrycia zespołu kamienic przy ul. Biskupiej zwarta zabudowa szeregową (z wykorzystaniem ścian sąsiedzkich dla dwóch równoległych wznoszonych budynków) znana była we Wrocławiu jedynie z południowej i zachodniej pierzei Rynku. Model zabudowy szeregowej wykształca się w Europie Środkowej już pod koniec XII w. Znamy przykłady tego typu zabudowy z badań przeprowadzonych w Bazylei, we Fryburgu Bryzgowijskim, Szlezwiku i w innych miastach (Steuer 1995), a z terenów nam bliższych, z badań w Kołobrzegu, gdzie odkryto liczny zespół takich budynków. Od połowy XIV stulecia, lub nawet nieco wcześniej, wznoszono tam domy wykorzystując wspólne, murowane ściany boczne. Jednakże w Kołobrzegu, w przeciwieństwie do budynków z ul. Biskupiej we Wrocławiu, murowane były początkowo tylko ściany boczne domów, zaś pozostałe wznoszono w konstrukcji szkieletu drewnianego. Taki typ konstrukcji mieszanej był konsekwencją rozporządzeń rady miejskiej, nakazującej budowę trwałych ścian na granicy parcel – tzw. murów ogniowych (Rębkowski 2001, s. 151). Wracając do działek przy ul. Biskupiej we Wrocławiu należy stwierdzić, że wraz ze wznoszeniem murowanych budynków frontowych nastąpiły zmiany w sposobie zagospodarowania pozostałych partii posesji.

Zupełnie nowym elementem było pojawienie się wodociągów ceramicznych i kończących je rzapi, pozwalających na pobór wody. W świetle odkryć z posesji Oławska 68/ Biskupia 1-1a możemy stwierdzić, że początkowo wodociągi doprowadzały wodę bezpośrednio na zaplecze posesji z rejonu skrzyżowania ulicy Krawieckiej (Płaszczarskiej) i Oławskiej, tzn. od tyłu działki. Niedługo potem zbudowano nowy wodociąg w ul. Biskupiej i bezpośrednio z niego poprowadzono boczne odnogi do posesji Oław-

ska 68/ Biskupia 1-1a oraz Biskupia 5 i 7. Aby przeprowadzić nitki wodociągów na zaplecza parcel 5 i 7 przebito otwory w ścianach tarczowych kamienic frontowych, które podmurowano następnie krótkimi łękami odcinkowymi. W trasie przebiegu wodociągów stwierdzono liczne wkopy naprawcze. Same rury były w chwili odkrycia w znacznym stopniu zamulone.

W wieku XV większość domów przy ul. Biskupiej przebudowano. Dostawiano do nich drugie, a nawet trzecie trakty. Piwnice przykryte do tej pory stropami drewnianymi wyposażano w sklepienia kolebkowe. Zabudowa murowana, wypełniająca całą dostępną w trakcie badań archeologicznych przestrzeń, nie pozwoliła na wnioski dotyczące zmian w zagospodarowaniu zaplecza. Wątpliwości nie budzi fakt przesunięcia strefy gospodarczej w głąb działek, spowodowany przez znaczny rozrost budynków frontowych. Tak znaczna rozbudowa wynikała zapewne z funkcji pełnionych przez te budowle. W większości nie były to zwykłe kamienice mieszczańskie, lecz zajazdy. Według rejestru podatku karowego z 1403 r. przy ul. Biskupiej mieszkali krawiec, bednarz, trzech kuśnierzy i aż siedmiu karczmarzy (Goliński 1997, s. 397). Za pewnik przyjmuje się funkcjonowanie zajazdów w tym okresie na parcelach 5 i 7 (obie wyposażone w wodociągi). Możliwe, że domy 2,3 i 4 również pełniły funkcje zajazdów. Znaczne nagromadzenie zajazdów w obrębie ul. Biskupiej wynikało zapewne z jej lokalizacji w pobliżu bramy Oławskiej (Babij i in. 1999, cz. 2, s. 57). Zajazdy i hotele istniały tam również w okresie późnonowożytnym. Na przykład pod numerem 3 znajdował się zajazd i winiarnia „Im goldenen Bischof”, a połączone posesje 4/5 mieściły „Hotel de Silesie” (Babij i in. 1999, cz. 2, s. 76).

Po połowie XIV w. nastąpiła intensyfikacja zagospodarowania posesji 33-39 przy ulicy Ofiar Oświęcimskich (Junkierskiej). Pojawiła się tam murowana zabudowa przyfrontowa. Za najstarsze uznawane są kamienice nr 33 i 35, wybudowane równocześnie z wykorzystaniem wspólnego muru granicznego. Wzniesiono je jako płytkie domy o układzie kalenicowym, w całości wypełniające fronty posesji. Również na posesji 39 postawiono dwa domy kalenicowe. Pomiędzy budynkami 35 i 39 zbudowano wąską kamienicę szczytową (nr 37), zapełniającą lukę w pierzei. Zapewne na początku XV stulecia na badanym odcinku południowej pierzei ul. Ofiar Oświęcimskich istniała już zwarta zabudowa. Podobnie jak przy ul. Biskupiej doprowadziło to do przesunięcia strefy gospodarczej w głąb posesji. Na zapleczach działek 35-39, powiększonych o obszar górnego tarasu międzymurza, odnaleziono liczny zespół kloak, obiektów ziemiankowych, reliktyw zatylnych



budynków naziemnych, rzępi i fragment wodociągu ceramicznego, datowanych na XIV-XV stulecie (Guszpit, Limisiewicz 1998, s. 49-155).

W 2. połowie XIV w. zabudowa mieszczańska i towarzyszące jej w bardzo ograniczonym zakresie obiekty gospodarcze wkraczają na dolny taras międzymurza. Budynki wsparte na dolnym murze kurtynowym i fundamentach filarowych odnaleziono w obrębie nowożytniej parceli Łaciarska 62. W omawianym okresie teren tej dużej posesji był podzielony funkcjonalnie. Jej część północna stanowiła niewielką uliczkę, bądź też zaułek. Zdaniem A. Limisiewicza i Z. Wiśniewskiego (1998, s. 42) założenie tej uliczki miało charakter inwestycji komunalnej i poprzedzone było nawiezieniem znacznych ilości gruzu i ziemi w celu wyrównania terenu, i budowy jednej z odnog wodociągu ceramicznego. W partii południowej zaistniała możliwość ulokowania co najmniej dwóch parcel. Były to działki niepełnowartościowe, których wielkość pozwalała na bardzo ograniczone zagospodarowanie. We frontowych partiach zlokalizowane były budynki mieszkalne, które początkowo nie zajmowały całej szerokości parcel. W strefie gospodarczej ulokowano kloaki znajdujące się tuż nad brzegiem Czarnej Oławy. Na parceli II, w maksymalnym oddaleniu od kloak, zbudowano studnię czerpalną. Zagospodarowanie terenu tuż przy nadbrzeżu fosy wewnętrznej miało początkowo charakter działan samowolnych i było zwalczane przez radę miejską (Goliński 1998, s. 210). Niemniej jednak obecność trwale fundamentowanych budynków od 2. połowy XIV w. i ich rozwój w późnym średniowieczu sprawiły, że na początku XVI stulecia istniała tam już zwarta zabudowa. Pozostały pas ziemi wolnej od zabudowy, tuż nad brzegiem wewnętrznej fosy, wykorzystywany był nadal jako miejsce pod kloaki (Limisiewicz, Wiśniewski 1998, s. 41-42).

Od połowy XIV w. obserwujemy również intensyfikację zagospodarowania terenu przy ul. Wierzbowej 2, 3, 4. Posesje te znajdowały się po zachodniej stronie ulicy i w okresie formowania miasta średniowiecznego należały do kwartału „Słodowników”. Ulica Wierzbowa stanowiła granicę między kwartałem „Słodowników”, a kwartałem „Ulicy Walońskiej” (Goliński 1997, s. 143). W warstwie humusu znaleziono pojedyncze zabytki z okresu wpływów rzymskich i schyłkowych faz wczesnego średniowiecza (Babij i in. 2001). Przedmioty wczesnośredniowieczne zapewne można powiązać z osadą istniejącą przy pobliskim kościele św. Marii Egipcjanki (od XV w. św. Krzysztofa). Osada ta była na przełomie XII/XIII stulecia jednym z elementów wczesnomiejskiej aglomeracji wrocławskiej (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 69-71). Pojedyncze obiekty (jama zasobowa i piwniczka – ziemianka) powstały w 2. połowie XIII w.

Są one najprawdopodobniej śladem luźnego osadnictwa, które nie miało jeszcze charakteru mieszczańskiego. W źródłach historycznych z nazwą ulicy Wierzbowej (Wydingasse) spotykamy się po raz pierwszy w 1346 r. Najprawdopodobniej w okresie tym wokół niej rozciągały się pastwiska. Liczne wzmianki w najstarszych księgach ławniczych, dotyczące obrotu działkami w kwartale zamkniętym ulicami Słodową, Wierzbową, Małą i Dużą Groszową (obecnie Menniczą i Widok), ujawniają nam istnienie na tamtym terenie podziałów na parcele.

Według M. Golińskiego (1997, s. 201) sposób parcelacji miał inny przebieg niż na pozostałych obszarach rozpatrywanych w niniejszej pracy. W XVI stuleciu mamy tam do czynienia ze znaczną komasacją własności gruntów, niespotykaną w innych rejonach Wrocławia. Najprawdopodobniej wynikało to z faktu, że obszar ten pierwotnie podzielony był na duże lub wręcz bardzo duże parcele (po 70-75 łokci szerokości). Podział na mniejsze działki przeprowadzany był przez właściciela dużej posesji i miał na celu czerpanie zysków z czynszów za dzierżawę fragmentów takiej większej całości (Goliński 1997, s. 201; Babij i in. 2001, s. 110). Różnorodność wielkości parcel świadczy o tym, że głównym kryterium ich wydzielania była zamożność osób dzierżawiących poszczególne posesje. Jest to czytelne także w materiale archeologicznym. Badane posesje pierwotnie stanowiły najprawdopodobniej dwie osobne działki (2, 3-4). Rozpad na trzy parcele nastąpił zapewne dopiero w XV i początkach XVI w. Relikty architektury, odkryte we frontowych partiach posesji, pozwalają prześledzić proces powstawania trwałej zabudowy. Najstarszym jej śladem jest zdaniem autora obiekt 2 z posesji Wierzbowa 2. Najprawdopodobniej jest to pozostałość wkopu fundamentowego pod budynek przyfrontowy. Na podstawie odnalezionej w jego zasypie ceramiki naczyniowej możemy wyznaczyć czas powstania budynku na przełomie XIV i XV w. Zapewne był to dom drewniany, wzniesiony w konstrukcji ryglowej. W XV stuleciu na działce nr 4 postawiono niewielką kamieniczkę murowaną. Był to budynek jednoprzestrzenny o wymiarach około 4,5 x 6 m, wzniesiony na fundamencie ciągłym, podpiwniczony. Od strony północnej, w ścianie frontowej, pozostawiono strzępia, świadczące o planowanej rozbudowie w stronę posesji 3. Budynek ten zajmował niewielką powierzchnię dużej działki nr 3-4. Pierwszy budynek frontowy pojawił się na posesji nr 3 w czasach wczesnonowożytnych. Z faktem tym wiążemy rozpad dużej parceli 3-4 na dwie mniejsze. W XIV-XV i początkach XVI stulecia na zapleczach budynków frontowych znajdował się liczny i różnorodny zespół obiektów towarzyszących, pełniących funkcje gospodarcze i inne,

związane z codzienną egzystencją mieszkańców posesji.

Źródłem wody były studnie czerpalne, na innych obszarach miasta przeważnie już zastąpione przez rzępie wodociągowe. W krańcowych partiach parcel ulokowane były duże, podpiwniczone budynki zatylnie. Pełniły one zapewne głównie funkcje magazynowe. O prowadzonej działalności produkcyjnej świadczą odkrycia kadzi garbarskich. Liczne tygły odlewnicze oraz półfabrykaty wyrobów pozwalają nam również dopatrywać się tam odlewnictwa metali kolorowych (Babij i in. 2001, s. 11-83).

Sytuacja na parcelach przy ul. Wierzbowej oddaje ich peryferyjny charakter. Budynki przyfrontowe były tam niewielkie, bądź też w początkowym okresie funkcjonowania parcel nie było ich wcale. Na posesjach prowadzono działalność rzemieślniczą, częściowo zabudowano je również budynkami o charakterze magazynowym. Posesje były zagospodarowane w sposób luźny. Daje się odczuć obecność wolnej przestrzeni, co wyraża się w budowaniu przestronnych szaleatów. Najprawdopodobniej posesje te nie były zamieszkiwane przez ich właścicieli, lecz przez dzierżawców. W związku z tym budynki przyfrontowe nie były rozbudowywane, jak na innych działkach. Wydaje się, że funkcja mieszkalna parcel miała na tamtym terenie znaczenie drugorzędne w stosunku do ich potencjału gospodarczego. Świadczyć o tym może liczny zespół obiektów odkrytych na tyłach parcel, niewspółmierny do mizernych relikwów zabudowy frontowej. Sytuacja uległa zmianie dopiero w wieku XVI., kiedy to w partiach frontowych powstały solidniejsze budowle mieszkalne w formie kamieniczek szczytowych (o długości dochodzącej do 15 m), wypełniających całą szerokość działek. Taki stan zabudowy ukazany jest na planie Weinera z 1562 r. Podobnie rzecz się miała w centralnej strefie kwartału „Śłodowników”.

W trakcie badań archeologicznych posesji przy ul. Kazimierza Wielkiego 27a stwierdzono początkowo jedynie gospodarcze jej wykorzystanie. W wieku XV teren zostaje podzielony na dwie parcele. W partiach frontowych wzniesiono niewielkie budynki murowane, a na zapleczach pojawiły się towarzyszące im obiekty (jamy śmietnikowe i studnia). Budynki frontowe nie wypełniały całej szerokości parcel. Ich rozbudowa nastąpiła w XVI w. (Buśko, Niegoda 2001, s. 577-583). Znacznie większą intensywność zagospodarowania działek obserwujemy w zachodniej partii kwartału „Śłodowników”, w rejonie ul. św. Mikołaja i Nowy Świat. Przy ul. św. Mikołaja 24-25 odsłonięto liczne ślady zagospodarowania działek, podzielonych na parcele już w 1. połowie XIII w., a pod koniec XIII i w XIV stuleciu nastąpiła intensyfikacja tego procesu. Pojawiły się nowe

budynki i obiekty typu kloacznego. W XIV stuleciu prowadzono tam działalność gospodarczą związaną z obróbką żelaza (Jastrzębski i in. 2001, s. 333-344).

Średniowieczne budynki frontowe i towarzyszące im w strefie podwórek studnie i kloaki znaleziono również po południowej stronie ul. św. Mikołaja. Budynki frontowe wznoszono początkowo z drewna (szkieletowe) lub w łączonej technice drewniano-murowanej (Lasota i in. 2001, s. 345-346).

Okolo połowy XIV w. nastąpiły zmiany w zagospodarowaniu terenów przy ul. Kacerska Górka. Jak wspomniano wcześniej miało to związek z ukończeniem budowy zewnętrznego pasa umocnień. Fosa wewnętrzna została przetworzona w wewnętrzmiejski kanał i uległa znacznemu zawężeniu. Proces ten umożliwił wydzielenie działek nad samą fosą, po północnej stronie Kacerskiej Górki. W odróżnieniu od ulicy Zaulek Niski nie powstały tam wąskie parcele, lecz stosunkowo szerokie i płytkie. Obszar pomiędzy brzegiem fosy a linią ulicy miał początkowo zaledwie 7-9 m. W XV w., po powstaniu murowanego nadbrzeża, powiększył się do 11-13 m. Linie podziałów poprzecznych dla tego wczesnego okresu są nieczytelne w materiale archeologicznym.

Najstarsze ślady zagospodarowania parcel po północnej stronie ul. Kacerska Górka datowane są na 2. połowę XIV i XV w. W obrębie posesji o nowożytnym numerze Kacerska Górka 20 odkryto zespół obiektów o charakterze mieszczańskim. Tworzył go niewielki budynek frontowy, rozpoznany jako zrębowy<sup>51</sup>, wodociąg ceramiczny z rzępiem końcowym i kloaka. Całość, po krótkim okresie funkcjonowania, została zniszczona w trakcie kolejnej regulacji koryta Czarnej Oławy w XV stuleciu (Buśko, Piekalski 1993, s. 152-163; Dwojak 1993, s. 259-284). Na XV wiek datowany jest najstarszy budynek zlokalizowany we frontowej partii posesji nr 22. Z zachowanych fragmentów możemy wnioskować, że był to dom drewniany, z drewnianą podłogą. Jeszcze w XV w. na jego miejscu postawiono kalenicową kamienicę, wspartą na fundamencie filarowo-łęczkowym. Kolejne budynki, tworzące północną pierzeję ulicy, powstały dopiero w wieku XVI na posesjach Kacerska Górka 8, 16-18 i 28. Wszystkie wzniesione były kalenicowo w stosunku do ulicy. Budynkom tym towarzyszyły nieliczne obiekty gospodarcze. Były to przeważnie chłodnie, w postaci

<sup>51</sup> Zdaniem autora nie ma podstaw do określania charakteru konstrukcji tego budynku (Dwojak 1993, s. 269-270). Stan zachowania nie pozwala na wysnucie jakichkolwiek wniosków poza stwierdzeniem, że był to budynek drewniany. Mógł on być wzniesiony zarówno w konstrukcję wieńcowej, jak i ryglowej. Osobiście autor skłonny jest opowiedzieć się za drugim rozwiązaniem, ze względu na obecność belek podwalinowych we wkopie fundamentowym i chronologię obiektu.

skrzyń lub beczek wkopanych w podłoże (Berduła i in. 1993, s. 102-127).

Luźna zabudowa północnej pierzei ulicy Kacerska Górka ukazana jest na wczesnych planach widokowych Wrocławia. Luki pomiędzy budynkami renesansowymi wypełnione zostały przez kamienice czynszowe dopiero pod koniec XIX w. i wtedy ostatecznie utrwalił się podział na niewielkie parcele.

Południowa strona ulicy Kacerska Górka była zdecydowanie bardziej atrakcyjna osadniczo. Na drugą połowę XIV w. należy datować budowę wodociągu w obrębie ul. Kacerska Górka. W trakcie badań archeologicznych odsłonięto trzy przyłącza, poprowadzone do posesji nr 20, 17 i 19. Główna nitka tego wodociągu została zburzona, zapewne w trakcie budowy XIX-wiecznego kolektora ściekowego w centralnej partii ulicy (Dwojak 1993, s. 278-284). Najstarsze budynki murowane pojawiają się na parcelach 13 i 17. Są to jednoprzestrzenne kamieniczki z wejściami usytuowanymi w ścianach bocznych. Na systemach fundamentów filarowo-łęczkowych wzniesiono ryglowe budynki na posesjach 5, 7, 9 i 19. W XV stuleciu wzniesiono budynek nr 11, który powstał w wyniku rozbudowy sąsiedniego budynku nr 13. Na wiek XV datowane są istotne zmiany w konstrukcji i wyglądzie budynków frontowych. Większość z nich przeszła metamorfozę w partii fundamentowej. Dawne fundamenty filarowe zostały uzupełnione do fundamentów ciągłych, pod budynkami wykopano piwnice wyposażone w sklepienia kolebkowe. Zmiany zaszły również w dyspozycji poziomej kamienic. Dobudowane zostały do nich podpiwniczone drugie trakty. Bezpośredni związek z tymi przebudowami mają odkryte w obrębie piwnic liczne obiekty archeologiczne – doły po piasku wybranym do celów budowlanych i wapienniki (Lewicka-Cempa, Kudła 1993, s. 191-238; Tymciów 1993, s. 239-256; Łaciuk, Wolfram 1993, s. 308-329). Pod koniec XV stulecia mamy tam już do czynienia z zabudową frontową, tworzącą ściśle wypełnioną pierzeję ulicy od numeru 5 do 17-19 (Wiśniewski 1993, s. 21). Na zapleczach posesji znaleziono liczne obiekty towarzyszące kamienicom: studnie, wolno stojące piwniczki – ziemianki i chłodnie w postaci wkopanych w podłoże skrzyń, wykonanych w technice zrębowej. Zastanawiająca jest natomiast prawie całkowita nieobecność obiektów typu kloaczego.

Na zapleczach działek przy ul. Kacerska Górka prowadzono działalność rzemieślniczą. Dowodnie stwierdzono produkcję garbarską. W szopach, które nie były podpiwniczone być może trzymano zwierzęta. Mogły one też być miejscem produkcji włókienniczej. Ślady takiej produkcji są praktycznie nieuchwytnie w materiale archeologicznym, ale możemy się jej domyślać na podstawie licznych źródeł

historycznych, określających mieszkańców ul. Kacerska Górka głównie jako tkaczy (Goliński 1997, s. 484). Wiek XVI nie przyniósł południowej pierzei ul. Kacerska Górka zasadniczych zmian. Obserwujemy trwanie budynków w swojej późnogotyckiej formie (ryc. 26) i niezmiennosc sposobów zagospodarowania części zatylnych posesji.

Reasumując możemy stwierdzić, że w części miasta Wrocławia poddanej analizie nie zostały odkryte ślady osadnictwa mieszczańskiego z 1. połowy XIII w. Świadectwa takiego osadnictwa, w postaci budynków ryglowych i towarzyszących im obiektów gospodarczych, znany z posesji rozlokowanych wokół wrocławskiego Rynku i placu Nowy Targ. Nieliczne i rozproszone relikty osadnictwa, odkryte w rejonie ulic Biskupiej, Kacerska Górka i Wierzbowej, należy raczej wiązać ze schyłkowymi fazami funkcjonowania osad tworzących „przedkomunalną” aglomerację wrocławską.

Intensyfikacja osadnictwa widoczna jest w 2. połowie i pod koniec XIII w. W rejonie ulicy Biskupiej powstały drewniane, podpiwniczone budynki frontowe i towarzyszące im obiekty gospodarcze. Identyfikacyjny proces możemy zaobserwować na obszarze położonym na południe od ulicy Kacerska Górka. Sama ulica nie miała jeszcze najprawdopodobniej ściśle wytyczonego przebiegu. Sytuacja ta uległa zmianie w 1. połowie XIV stulecia, kiedy w wyniku budowy zewnętrznej linii umocnień teren ten zostaje włączony w obszar miasta średniowiecznego nie tylko pod względem prawnym, ale również urbanistycznym. Od połowy XIV w. zaczyna się dość intensywny proces zastępowania starej, luźnej zabudowy drewnianej przy ul. Biskupiej i Kacerska Górka, przez murowaną czy też ryglową, posadowioną na fundamentach murowanych.

Na badanym obszarze to właśnie budynki odkryte przy ul. Biskupiej mają najsolidniejsze konstrukcje. Powstawanie trwałej zabudowy przyfrontowej około połowy XIV w. widoczne jest również w rejonie ulic Ofiar Oświęcimskich i Zaułek Niski. Parcele przy ul. Ofiar Oświęcimskich poszerzone zostały o tereny międzymurza. Fakt ten i ich położenie blisko centrum miasta sprawił, że zyskały one znacznie na wartości. Partie frontowe zabudowano kamienicami ceglanyimi, dwutraktowymi już w pierwszej fazie ich wznoszenia. Jeszcze w średniowieczu pojawiły się tam także murowane budynki zatylne. Strefa gospodarcza parcel, początkowo ściśnięta do obszaru pomiędzy linią ulicy a murem obronnym, po przebicciu przejść w murze została przesunięta na teren międzymurza. Przesunięcie takie nie dotyczyło kloak, które pozostały w pobliżu budynków frontowych.

Zawężenie koryta fosy pozwoliło na wydzielenie parcel po południowej stronie ul. Zaułek Niski.

Działki te początkowo wykorzystywano jedynie gospodarczo. Zabudowa przyfrontowa pojawiła się tam jednak stosunkowo szybko, bo już w 1. połowie XIV stulecia. Były to domy wznoszone na fundamentach punktowych, w partii naziemnej zapewne budowane w konstrukcji szkieletu drewnianego, i zajmowały około połowy wielkości posesji. Z 2. połowy XIV w. znamy pierwsze ślady zagospodarowania o charakterze mieszczańskim przestrzeni po północnej stronie ul. Kacerska Górka i po zachodniej stronie ul. Wierzbowej. Najstarsze budynki i towarzyszące im obiekty gospodarcze po północnej stronie ul. Kacerska Górka uległy zniszczeniu w wyniku XV-wiecznej regulacji fosy. Trwałe formy zagospodarowania pojawiły się tutaj ponownie prawdopodobnie pod koniec XV w. ( już po zbudowaniu murowanego nadbrzeża fosy), a intensyfikacja zabudowy nastąpiła w wieku XVI. W przeciwieństwie do pierzei południowej, gdzie już w XV w. obserwujemy zakończenie pro-

cesu wypełniania frontów działek kamienicami mieszczańskimi, pierzeja północna aż do końca XIX stulecia nie doczekała się zwartej zabudowy.

Posesje przy ul. Wierzbowej stanowią przykład odmiennego wykorzystania terenu. Na całej ich powierzchni zarejestrowano obecność licznych obiektów mających charakter gospodarczo-wytwórczy. Nie towarzyszyły im przez dłuższy czas trwałe budynki frontowe. Dopiero w XV w. wzniesiono tam pierwszą murowaną kamienicę o planie zredukowanym do minimum. Taka sytuacja mogła wynikać z faktu, że posesje te dzierżawione były przez wrocławskich rzemieślników i wykorzystywano je głównie jako miejsce pracy. Ich funkcja mieszkalna miała drugorzędne znaczenie. Wiek XVI przyniósł zmianę. Partie frontowe działek zostały szczelnie zabudowane kamienicami, co udało się w części potwierdzić i rozpoznać w trakcie prac badawczych, a częściowo zrekonstruować na podstawie materiałów ikonograficznych.